

СТИЛІСТИКА ТОПОНІМІЇ

Почну з термінологічного уточнення. В пропонованому тексті зближено поняття стилістичного й емоційного. Автор усвідомлює, що ці поняття не збігаються, а лише торкаються одне одного. Проте в цій статті, присвяченій найвидатнішому українському фахівцеві саме зі стилістичної та емоційної інтерпретації художнього тексту Валерії Андріївни Кухаренко, мовиться не про стилістичні реалізації, а про стилістичні можливості, стилістичний потенціал одного з класів ономастичної лексики – власних географічних назв. Стилiстичний потенціал слова визначається багатьма його параметрами – такими як сфера вжитку, частотність використання, обсяг змісту, наявність конкурентів, сполучуваність тощо. Але чи не найважливішим серед цих параметрів є здатність емоційно забарвлюватися, виражати почуття, здатність, котру можна визначити як емоційну місткість слова.

Стилiстичний потенціал власних назв багатьма вченими й досі прийнято оцінювати, незважаючи на визначні успіхи літературної ономастики та її розвиток у світі, як незначний. Дослідники, говорячи про стилістичну диференціацію лексики, власні назви або взагалі замовчують, або говорять (і мало, далеко не все говорять) тільки про антропоніми.

Дійсно, антропоніми, особові імена людей своєю емоційною місткістю значно відрізняються від інших власних назв, включаючи й топоніми. Ця відмінність особливо яскраво проявляється в тому, що особові імена вільно утворюють спеціальні емоційні деривати – усічені чи, навпаки, розширені суфіксальні форми. Пор. в особових іменах: *Олександр* – *Лесь*, *Льосик*, *Сандро*; *Олег* – *Олежик*, *Олезьо*, *Олегій*. Поширеним є поєднання цих двох типів словотвірної обробки особових імен: *Микола* – 1) *Кола*, *Коць*, *Мика*, 2) *Колюшок*, *Микілко*, *Міклосик* [3: 229-231, 260-263]. З іншим стилістичним забарвленням обидва ці типи діють і в прізвищах,

хоч тут вони представлені значно менше, тому що добре знайомих людей за прізвищем, як правило, не називають.

Емоційна трансформація прізвищ (а не імен) людей має переважно свою мотивацію. Пор. усічену форму *Сундук*, як називають *Сундукова* його друзі у фільмі "Три плюс два" (мотив: надто привабливий збіг з апелятивом *сундук*) або усічену з одночасним суфіксальним поширенням форму *Тимоха*, як називають Миколу Тимонова друзі-пілоти в нарисі "Битва за переправу" О.В.Ворожейкіна: "Товарищ *Тимоха*, разве можно в служебное время заниматься пустяками?.. *Тимохой* Колю прозвали друзья. И это шло к его характеру, по-детски упрямому и одновременно доброжелательно-покладистому" [1: 15] (мотив: дія відбувається в армії, конкретніш у військово-повітряних силах, де прийнято називати за прізвищем навіть добре знайомих людей).

Географічні ж назви подібних дериватів переважно не мають, а пари *Дубівці* – *Дубівчики* тощо позначають два різні об'єкти, характеризуючи їх співвідношення, і не є двома стилістично розбіжними назвами одного об'єкта.

Однак і в топонімів деколи трапляються стилістично забарвлені похідні, наприклад *Пітер* з Петербург, *Владик* з Владивосток, *Дніпро* з Дніпропетровськ, хуліганське *Єбург* з Єкатеринбург, з розширенням *Одеса-мама* замість Одеса та ін. Наявність подібних утворень засвідчує, що стилістичні можливості топонімів далекі від нуля. У деяких текстах топоніми навіть належать до головних засобів створення певного стилістичного забарвлення.

Не ставлячи своїм завданням розглянути складне й мало вивчене питання про стилістичний потенціал власних географічних назв усебічно, зупинюся лише на деяких його аспектах.

В своєму прямому, звичному вжиткові топоніми становлять вагомий компонент стилю лише там, де вони вживаються у великих кількостях,

тобто переважно в географічній і топонімічній літературі. При цьому в обох випадках вони не є "нормальними" словами: у першому вони слугують термінами, а в другому об'єктом дослідження. Пор. відносно рідкісний випадок значної насиченості топонімією художнього тексту в такому компоненті мемуарів І.Еренбурга: "Кругом было много деревень, сожженных еще прошлым летом за связь с партизанами; все заросло бурьяном, и только свежие надписи "Михайловка" или "Бутырки" напоминали, что здесь жили люди. В книжке названия: Льгово, Кудрявец, Станки, Бояновичи, Пеневичи, Хвастовичи...

Осенью я увидел Украину: Глухов, Клишки, Чаплеевка, Обтов, Короп, Понорница, Коробковка, Щорс, Городня, Добрянка; кусок Белоруссии: Марковичи, Грабовка, Васильевка, Горностаевка, Тереховка, Тереха; снова Украина, Красиловка, Козелец, Остер, Лютки, Бровары, Богдановичи, Семиполки; правый берег Днепра: Жары, Лютеж...

Почему я переписал эти названия? Для меня они звучат, как стихи: в них и прошлое, и скромная, стыдливая красота, да и связаны они с подвигом многих положивших свою жизнь за то, чтобы освободить старые, насиженные, надышанные гнезда, которые в сводках именовались "населенными пунктами" [5: 119-120].

В цьому й подібних випадках кількість своєрідно переходить у якість. Насиченість наведеного тексту топонімами, кожен з яких не має, власне, ніякого стилістичного забарвлення, створює особливу стилістичну забарвленість усього тексту. В інших текстах, де топоніми з'являються не масово, а поодинці, стилістична істотність притаманна їм не всім і не завжди: їх стилістична впливовість зумовлена наявністю певного додаткового компонента – відхилення від стандартного вжитку і присутністю виразового навантаження.

Як і інші слова, топоніми становлять єдність плану змісту й плану вираження – значення й звучання. При цьому в значенні топонімів, окрім

власне топонімічного значення, тобто вказівки на певний географічний об'єкт, може бути присутнім й етимологічне значення – живе сприйняття носіями мови етимологічних зв'язків топоніма зі словами того ж кореня. Так, етимологічно цілком прозору структуру мають кільканадцять *Новоселиць*, наявних в Україні. Етимологічне значення топоніма, що сприймається всіма носіями мови, є компонентом факультативним, який для функціонування топонімів не є обов'язковим.

Таким чином, з лінгвального погляду в топонімі можна розрізнити три складники: 1) топонімійне значення, 2) звучання, 3) етимологічне значення. Цей останній складник вище названий факультативним лише тому, що він має здатність легко вивітрюватися з топоніма, і люди у вжитку географічних назв звикли обходитися без нього. Але забудьте, зітерте етимологічне значення є в кожному топонімі – іноді настільки заховане, що вчені-топонімісти й досі не можуть його знайти.

Кожен з цих трьох складників може згадуване виразове навантаження перебирати на себе. Часто те чи інше почуття пов'язується не з самою назвою, а з її носієм – географічним об'єктом. В цьому випадкові виразове навантаження лягає на топонімічне значення наймення: "Як тебе не любити, *Києве* мій?" , "*Москва!* Как много в этом звуке Для сердца русского слилось" – у цих словах А.Малишка й О.Пушкіна стилістичне забарвлення топоніма далеке від нейтрального. І справа тут не в словах *Київ*, *Москва*, а в тому, що мова про столицю, про серце держави.

Нерідко стилістично забарвлюється топонімічне значення назв великих загальновідомих об'єктів, оскільки ці назви мають схильність ставати в мовленні символами (*Дніпро*, *Крим*, *Чорне море*, *Карпати*, *Урал*, *Сибір*, *Сахалін*, *Ладога*, *Волга*, *Куба*, *Париж*). Щось подібне може траплятися і з назвами окремих незначних, маловідомих географічних об'єктів, якщо з ними пов'язуються важливі події, значні перебудови, місця боїв, політичні події. Десять років назад про острів *Зміїний* мало хто знав, а

нині намагання Румунії присвоїти цей острів, частину України, зробили назву Зміїний і символічною, і дуже відомою. Назви дрібних географічних об'єктів нерідко символізуються в художніх творах, як "населенный пункт *Борки*" у поемі О.Твардовського "Василий Теркин" або неназвана навіть, з геодезичним позначенням висота 805, яскраво описана О.Гончарем у "Прапороносцях" .

Прикладом майстерного використання топонімного значення є вірш В.Маяковського "Евпатория". Поет посилює стилістичну вагомість топоніма, висуваючи його в риму (вторя ей – *Евпаторией*, которые – в *Евпатории*), доповнюючи рядом звичних і незвичних похідних (*евпаторийскую, евпаторийцами, евпаторийки, евпаторьяки, евпаторьяне, евпаторенки, евпаторячьи, евпаторство*).

При стилістичному використанні топонімного значення сама назва, її походження, семантика до уваги не беруться. Але так буває далеко не завжди... Нерідко стилістичним центром фрази стає саме етимологічне значення топоніма. Тут уже втрачає свою ментальну вагомість об'єкт – його розміри, вагомість не відіграють ніякої ролі, уся сутність лише в назві. Так, жартівливий вірш К.Симонова "Сказка о городе Пропойске" побудований на суб'єктивному витлумаченні сенсу наймення *Пропойск*: "Должно быть, название это Недаром *Пропойску* дано, должно быть, и зиму и лета там пьют беспробудно вино". І ще: "Мы все до конца там допьем И город *Пропойск* – *Протрезвенском* На радость всех жен назовем". Цей одіозний топонім при звільненні міста радянськими військами дійсно перейменували. Але не в *Протрезвенськ*. Щоб не було смішно при проголошенні наказу Верховного Головнокомандувача про звільнення чергової порції населених пунктів, було видано спеціальний указ, який перейменував м. Пропойськ у *Славгород*, що добре узгоджувалося з ситуацією. А сама назва *Пропойськ* – то народна етимологія, переосмислення (спочатку жартівливе) старовинної назви

Пропошескъ, яка згадується з 1150 р.

Етимологічне значення топонімів, як уже зазначалося, вільно сприймається носіями мови далеко не завжди. Для населення, яке творить і використовує топонімію, вона не виражає історії, а слугує знаками для розрізнення географічних об'єктів. Тому єдино істотним виявляється топонімічне, а не етимологічне значення топонімів. І все існування географічних назв, усі процеси, що в них відбуваються, зумовлені їх завданням чіткого розмежування географічних об'єктів. Це завдання етимологічно прозорими й етимологічно непрозорими (для носіїв даної мови) топонімами виконується однаково успішно. Етимологічна прозорість, внутрішня форма топонімів виявляється, таким чином, факультативною, що й призводить до її втрати.

Ця обставина породжує два цікавих наслідки стилістичного плану.

Оскільки чимало топонімів утратило етимологічну прозорість, то в випадках, коли така прозорість з якихось міркувань потрібна, можна: 1) придумати якісь нові, спеціальні топоніми з потрібними етимологічними значеннями – так з'являється вигадана географія, характерна для багатьох художніх творів, особливо гумористичних; 2) надати деетимологізованим топонімам якогось нового етимологічного значення, відмінного від справжнього значення, що втрачено – так у топонімію входить народна етимологія, характерна для багатьох місцевих топонімічних легенд і подібних фольклорних жанрів. Таким чином, перший з цих двох наслідків – явище літературної стилістики, а другий – явище народної стилістики.

Розглянемо ці явища трохи докладніше.

Вигадана географія в літературному творі з'являється переважно тому, що етимологічне значення існуючих топонімів не відповідає творчим задумкам письменника. Взагалі, для вимислення нових топонімів у письменника причин багато: завдання узагальнення, конспірації, натяку тощо. Таким є місто *Глунов* М.Салтикова-Щедрина, місто *Пищеслав* у

І.Ільфа та Є.Петрова тощо. В оповіданні Ю.Федьковича "Дурний гуцуляк" розповідається, як один гуцул, родом "не з *Дрантигузів*", а "з *Дурнолупів*", "пошив усіх парубків у славнім селі *Мудрівцях* у великі дурні» [4: 205-206]. Лише в творах М.Салтикова-Щедріна міститься обсяжна вигадана географія. Вигадані топоніми можуть виконувати різні стилістичні функції, але найчастіше ці функції зводяться до гумору та сатири.

Що ж торкається народної етимології – штучного повернення етимологічного значення реальним, існуючим топонімам, то це цікаве явище вимагає спеціального дослідження. Народноетимологічні перебудови викликаються зовсім не тим, що цього вимагають умови існування, функціонування топонімів. Причині таких перебудов лежать за межами топоніміки. Географічні назви підпадають під дію народної етимології не тому, що вони топоніми, а тому, ще вони слова. Мовне чуття носіїв мови намагається приєднати незрозумілі за своєю структурою слова до продуктивних і прозорих лексичних гнізд. Топонімічні назви не становлять тут виключення. Навпаки, народна етимологія тут має особливе поширення, оскільки втрата внутрішньої форми, деетимологізація, особливо притаманна топонімам, відкриває тут для народної етимології широке поле дії.

Так, назви поселень *Селятин*, *Малятинці*, утворені від зниклих антропонімів *Селята*, *Малята*, пояснюються місцевим населенням як поєднання слів *село* і *тин*, як заповіт села *малій Тинці*. Народна етимологія загалом не стільки вивчається скільки виявляється й відкидається. Вона викликає люту зненависть топонімістів, оскільки виводить їх на хибні шляхи. Наприклад, гідронім *Карасиха* (їх у Криму є кілька) насправді є татарським утворенням *Кара-Су* "Чорна річка" але слов'янський суфікс *-иха* пов'язує цю назву з *карасем*. Колишня назва *Волгограда Царицин* через лексему *цариця* заступила татарську назву волзького відгалуження *Сары-Су* "Жовта річка". Буковинська назва *Роша*, також *Росошани*,

Розсіине формально зближені в молдавському *рош* "червоний" і тому були за радянської влади перейменовані в *Червоне*. А насправді *Розсоха* (та різні словотвірні відгалуження) означає "розгалуження" – шляхів, річок, галузок тощо.

Видається доцільним розглядати топонімічну народну етимологію саме як факт народної стилістики, а кожен випадок переосмислення інтерпретувати як фольклорний витвір. Звичайно, встановленню справжнього походження назви народна етимологія не сприяє, а заважає. В цьому випадку її слід виявити й нейтралізувати. Але ж вивчення топоніма не зводиться до пошуків його походження. Не менш вагомими є шляхи розвитку, форми та причини видозмінювання топонімів. І тут солідне місце по праву належить народній етимології, одному з найяскравіших проявів народного сприйняття власних географічних назв.

Вивчення народної етимології, таким чином, може стати істотним складником стилістичної топонімастики. У цьому зв'язку хочеться сказати й про цінність самого терміна *народна етимологія*. Адже в цьому терміні іноді бачать щось образливе для народу і тому вважають його неприйнятним. Між тим народна етимологія – це інтерпретація походження назви, запропонована народом або просто поширена в народних розповідях про назву. І нічого образливого тут немає.

Найрідше стилістична вагомість назви зосереджується в її звучанні. Хорошим прикладом може слугувати фраза відомої "Трансільванської балади" С.Гудзенка: лейтмотив цього вірша: "город Деж, город Клуж, город Кимполунг". І тут є неістотним ні те, що, наприклад, *Кимполунг* означає по-румунськи "Довге поле", ні топонімічне значення цих імен. Увага концентрується на звучанні, на сумній мінорній мелодії звучання. Поет пише про перемогу, про успішний наступ, а звучання говорить про кров, про жертви, якими давалась перемога і яких було, ми тепер знаємо, надто багато.

В цілому ж, таким чином, внутрішні стилістичні можливості власних географічних назв дуже великі. То вже від письменника залежить, як і в яких масштабах він їх використовує. Як слушно зазначає В.А.Кухаренко, у мовленні власні назви "включають усі знання комунікантів про називаний об'єкт, що розрізняються повнотою якісної та кількісної інформації, але обов'язково включають суб'єктивне відношення до референта" [2: 118-119].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворожейкін А.В. Битва за переправу // Вокруг света. – 1963. – № 9.
2. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – 3-е изд. – Одесса: Латстар, 2002.
3. Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005.
4. Федькович Ю.Твори: В 2 т. – К.: Держлітвидав, 1960. – Т.2.
5. Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь. Кн.5. // Новый мир. – 1963. – № 2.